

PAPER DETAILS

TITLE: Türkiye'de Laiklik Tartismalari Çerçevesinde Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Zorunlu Hale Gelisi Ve Din Egitimi Uygulamalarına Yansimasi

AUTHORS: Recep UÇAR,Gülsen SAYIN

PAGES: 269-298

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/682602>

Türkiye’de Laiklik Tartışmaları Çerçevesinde Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Zorunlu Hale Gelişi Ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması*

Recep Uçar**

Gülşen Sayın***

Özet: Bu araştırmada 1982-1995 yılları arasında Türkiye’de laikliğin dönüşümü bağlamında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin zorunlu dersler arasına alınışı ve ilk ve ortaöğretim kurumlarında din eğitimi uygulamalarına yansıması konu edinilmiştir. Türkiye’de din eğitimi uygulamaları laiklik anlayışına paralel olarak değişiklik göstermiştir. Bu anlamda 1982 yılında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin zorunlu hale getirilmesi ve bu dönemde din eğitimi uygulamaları Türkiye’de laiklik anlayışının dönüşümü bağlamında ilişkisel olarak ele alınmaya çalışılmıştır.

1982-1995 yılları arasında laiklik anlayışının *dışlayıcı laiklik* anlayışından *pasif laiklik* anlayışına evrildiği ulaşılan bir sonuç olmuş ve bu bağlamda din eğitimi uygulamalarında da değişimin olduğu görülmüştür. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin zorunlu hale getirilişini de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Din eğitimi, Laiklik, Zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi.

Abstract: **Compulsory Religion Culture And Ethics Education Within The Framework Of Discussion On Secularism In Turkey And Reflection On Practices Of Religious Education** In this research, between the years 1982 and 1995, the subject of Religion Culture and Ethics education in the context of secularism has become compulsory lesson status and its reflection on religious education practices in primary and secondary education institutions in Turkey has been examined. Religious education practices in Turkey have changed in parallel with secularism. In this sense in 1982, Religion Culture and Ethics education has become compulsory and religious education practices in this period were tried to be handled relationally in the context of the transformation of secularism in Turkey.

* Bu çalışma 2014 tarihinde Gülşen Sayın tarafından tamamlanan “Türkiye’de Laiklik Anlayışı ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması (1982-2013)” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı

*** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Eğitimi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi

It has been seen that between the years of 1982-1995, the concept of secularism changed from dismissive secularism to passive secularism and it has also been observed that religious education practices have changed in this context. It is also possible to evaluate the compulsory Religion Culture and Ethics Education course in this context.

Key Words: Religious Education, Secularism, Compulsory Religion Culture and Ethics Education.

GİRİŞ

Laiklik, Türkiye için her zaman hassas bir konu olup algısı dönem dönem değişen bir olgudur. Türkiye'nin eğitim tarihine bakıldığında din eğitimi alanında yaşanan uygulamalar laiklik algısı ile paralel olarak değişime uğramıştır. Bu çalışmada da laiklik anlayışının değişimi, din eğitimi ve din eğitiminin zorunlu oluşu açısından önemli görülmüş ve incelenmeye değer bulunmuştur. Bu anlamda *dışlayıcı laiklik* anlayışının hâkim olduğu dönemlerde din eğitimi uygulamaları sınırlandırılmış ya da tamamen kaldırılmış, *pasif laiklik* anlayışının var olduğu dönemlerde ise din eğitimi uygulamalarında artma ve teşvik söz konusu olmuştur. Örneğin 1937 ile 1950 yılları arasında benimsenen laiklik anlayışı paralelinde din eğitimi uygulamalarında ciddi bir azalma söz konusu olmuşken 1982-1995 yılları arasında pasif laiklik anlayışının hâkim olduğu evrede ise din dersleri zorunlu statüde verilmiştir.

1982 yılında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin zorunlu statüde oluşuna kadar Türkiye'de din eğitimi uygulamalarında okullarda din eğitimine hiç yer verilmeyişinden seçmeli ders uygulamalarına kadar farklı pratikler tecrübe edilmiştir. Din kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin zorunlu statüye taşınmasında yaşadığı bu tecrübeler yönlendirici nitelikte olmuştur. Bu tecrübelere genel hatlarıyla bakacak olursak; Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti döneminde eğitim öğretime başlayan modern okullarda din eğitime sınırlı olarak yer verilmiştir. 1924 Tevhid-i Tedrisat kanununa bağlı olarak medreselelerin kapatılması ile birlikte tek bir eğitim kurumunun sorumluluğuna bırakılan din eğitimi bu süreçten sonra yokluk ve varlık arasında dalgalanma yaşamıştır. 1929 yılında ilk olarak şehir ilkokulları müfredatından kaldırılmaya başlanan din eğitimi 1948 yılında okullarda seçmeli statüde tekrar görünür hale gelmiştir. Bu süreçten sonra din eğitimi tartışmaları farklı boyutlarıyla ele alınmaya başlanmıştır.

Bu çalışmada da Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin, 1982-1995 yılları arasında dönemin laiklik anlayışı bağlamında zorunu hale getiriliş evresi, 1995 yılına kadar konuya ilişkin yaşanan tartışmalar ışığında ele alınmıştır. Araştırma; "*Türkiye'de hangi laiklik anlayışı çerçevesinde din dersleri zorunlu hale gelmiştir ve zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin genel eğitim sistemine adaptasyonu nasıl gerçekleşmiştir?*" sorusu üzerinden şekillenmiştir. 1996 yılından

itibaren Türkiye’de laiklik konusunda 1982-1995 yılları arasında benimsenen laiklik anlayışından farklı bir anlayış benimsenmiş ve din eğitimi uygulamaları konusunda da farklı tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı çalışma, 1982-1995 yılları ile sınırlı tutulmuştur.

Araştırma nitel bir durum çalışmasıdır. Nitel araştırma; “gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma” olarak tanımlanabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s. 39). Sosyal bilimler alanı, çok değişkenli parametrik düşünme ile açıklanmaya muhtaçtır. Çünkü bu alandaki olgu ve olaylara ilişkin tek bir “gerçeklik” yoktur (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s. 30). Bu anlamda araştırmada, laiklik ve din eğitimi ilişkisi ele alınırken din derslerinin zorunlu hale getirildiği dönemde meydana gelen konuyla ilgili önemli gelişmelerle birlikte değerlendirilmeye çalışılmıştır. Konu ortaya konulmaya çalışılırken doğrudan gözlem ve görüşme olanağı olmadığı için doküman incelemeleri yapılmış ve resmi belgeler, dönemin liderlerinin laikliğe ve zorunlu din derslerine ilişkin değerlendirmelerinden istifade edilmiştir.

1. LAİKLİK

1.1. Laiklik Kavramı ve Laikliğin Tarihçesi

Laisizm (laïcisme) sözcüğünün felsefi zemini Katolik Hristiyanlığa dayanıp Fransızca’da kullanılmaktadır ve Grekçe kökenlidir. Aslı laos olup halk, din adamlarından bağımsız halk demektir (Baubérot, 2008, s. 19; Berkes, 2002; Sezen, 1993, s. 17). Laisizm sözcüğünün Grekçe kökeninden yola çıkarsak Türkçe karşılık olarak; halksallaştırma, halkın birlikte olması, bir birim oluşturmaları anlamına gelmektedir. Laïcisme sözcüğünün Fransızca kullanımındaki Türkçe karşılığı ise: “laikleştirme, kurumlara laik bir nitelik kazandırmak isteyen öğretti” olarak geçmektedir (Saraç, 1999, s. 808).

1887 yılında tamamlanan Pedagoji ve Temel Öğretim Sözlüğünde yer alan Ferdinand Buisson’a ait “Laiklik” başlıklı makale kavramın ilk kez kullanıldığı ve sistematik tanımının yapıldığı belgedir (Baubérot, 2009, s. 7-8). Laiklik, din özgürlüğünün dengesi ile devlet düzeninin tanımlanması amacıyla Fransa’da benimsenmiş ve orada kurumsallaşmıştır (Baker, 2010, s. 343-344). Bu anlamda laisizmin temeli olarak gösterilen sekülerleşmenin meydana gelmesinde Fransız Devrimi’nin önemli bir yeri olduğunu söylemek gerekir. Zira bu üç olguyu (laisizm, sekülerleşme, Fransız Devrimi) birbirinden bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir. Fransız Devrimi bu konu için önemli bir başlangıçtır. Çünkü bu düşünce sistemi “bütün açıklığıyla laik devlet fikrini,

devletin bütün inançlar karşısında tarafsız kalmasını, ruhbanlardan bağımsız olmak ve bütün teolojik anlayışlardan uzak durmak gerektiğini” ortaya koymaktadır (Baubérot, 2009, s. 8).

1880-1886 yıllarında; kamusal alanlar, mezarlıklar, okullarla ilgili çıkarılan büyük laikleşme yasası ile devlet, kamu kurumları, hukuk ve eğitim üzerindeki dini politik hâkimiyeti geleneğinden kısmen çıkarılmıştır. Tarihsel olarak laikleşmenin ilk adımları eğitim alanında olmuş ve Goblet ve Ferry yasaları ile de devlet okulları her türlü dinî egemenlikten uzaklaştırılmış ve böylece laik eğitimin temelleri atılmıştır (Ruiz, 2007, s. 131). Pratikte oldukça uzun bir döneme yayılan laikliğin, resmiyet kazanma süreci; 1905’te Fransa’da devlet ile kilisenin ayrılması ile başlamıştır. Kilise ve devleti ayıran 1905 Yasası’nda laiklik sözcüğü zikredilmemiş kavramın açık bir şekilde ifade edilmesi, 1946 Anayasası’nda gerçekleşmiştir (Roy, 2010, s. 26).

Laiklik ve sekülerizm kavramlarının farklı köklerden geliyor olmalarına karşın, birbirlerinin yerine sıkça kullanıldığını görmek mümkündür. Bu iki kavramın aynı anlamı karşıladığı görüşünde olan araştırmacılar olduğu gibi bu kavramların farklılığını vurgulayan araştırmacılar da mevcuttur. Seküler (secular), sekülerizm (secularism), laisite (laïcité) ve sekülerleşme (secularization), farklı anlamlara ve farklı tarihsel süreçlere sahiptirler (Göle, 2012, s. 46). Ancak laisizm (laïcisme) ile sekülerizm (secularism) kelimelerinin aynılaştığı yer olarak her ikisinin de çağdaşlaşmanın özü sayılarak toplumu dinselleşme temayülünden kurtarma amacı taşıdığı ifade edilebilir (Berkes, 2002, s. 20).

Kavramların aynılaşma ve farklılaşmasına ilişkin öne çıkan görüşleri ele alırsak örneğin; Nilüfer Göle seküler kelimesinin küçük bir vurgu farkına sahip olduğunu ve burada önemli olan şeyin kolektif algının olduğunu ifade etmiştir (2012, s. 14). Jean Baubérot ise uluslararası belgelerde “laïcité”yi *secularism*, “secularism”i de *laïcité* olarak tercüme edilmekte olduğunu ifade ederek her iki kelimenin birbirinin yerlerine kullanıldığını dikkat çeker (2008, s. 32). Türkiye’de Bedri Gencer de sekülerleşme ve laikleşmeyi birbirinin yerine kullanmıştır (Gencer, 2000, s. 155). Ahmet Kuru sekülerizm (secularism) ve laisite (laïcité) ayırımına gitmeden her ikisini temelde iki felsefede toplamış, bu çalışmada da temel kavramlar olarak kullanılan, *dışlayıcı laiklik* ve *pasif laiklik* şeklinde bir tanımlama yapmıştır (2011, s. 14). Bu çalışmada da Kuru’nun bu tanımlaması temele alınarak *pasif* ve *dışlayıcı laiklik* terimlerinin kullanımı tercih edilmiştir. Zira Türkiye’de uygulanan laiklik anlayışının dine karşı tutumunun ya tamamen dışlayıcı olup din eğitime okullarda hiçbir şekilde yer vermemesi ya da laikliğin bu dışlayıcı yorumu pasifleştirilerek pasif bir laiklik anlayışı ile din eğitime okullarında yer vermesi şeklinde yansıtılmıştır. Örneğin 1929 yılın-

dan 1947 yılına kadar olan dönemde dışlayıcı bir laiklik anlayışı benimsenmiş ve eğitim kurumlarında din dersleri neredeyse hiç yer almamıştır. 1947 ve 1982 yılları arasında laiklik konusu sıkça tartışmalara konu olmuş ve 1982 sonrası dönemde laikliğin dine karşı dışlayıcı tutumu pasifleştirilmiş ve pasif laiklik anlayışı ile paralel olarak din dersleri eğitim kurumlarında görülür hale gelmiştir.

Devletlerin din politikaları açısından sekülerizm ve laiklik için değişen algı durumunu göz önünde bulundurarak Göle tarafından yapılan yorum bir farklılık uyandırıcı nitelikte olup şu şekildedir:

Son otuz yıl zarfında sekülerizme yaklaşım tarzlarımızda gerçekleşmiş olan değişimlere dair bir analiz ve seçici bir yeniden değerlendirme yapmayı öneriyorum. Sosyal bilimler alanında, kültürler ve disiplinler arasında süren diyaloglar sayesinde, ister Anglosakson liberal modelle isterse Fransa’nın siyasal laïcité’siyle tanımlanmış olsun, sekülerizmin tek bir ideal modeli olmadığına dair artan bir farkındalık söz konusu. (2012, s. 11; Barbier, 2005, s. 1).

Göle’nin yorumunda da görüldüğü üzere sekülerizm; devletlerin tecrübeleri, sosyo kültürel yapı ve kültürel miras gibi unsurlardan kaynaklı olarak adı ister sekülerizm ister laiklik olsun uygulama alanlarında farklı skalalara ve uygulamalara sahip bir olgudur. Ancak özü itibarıyla laiklik ve sekülerizm çizgisinde olan devlet dinden etkilenmeyen siyasi bir alandır diyebiliriz. Bu alan seküler yapılar ile din arasında etkileşime tolerans tanısa bile dinle doğrudan doğruya ilgilenen kamusal politikalara çok fazla yer vermez. Ancak devletlerin laiklik algıları ve uygulamaları, tarihî akışları ve kültürleri ile doğrudan ilgilidir. Bu sebeple laikliği benimseyen ve uygulayan ülkeler arasında pratikte değişiklikler söz konusudur. Bu anlamda laiklik genel bir tanıma sahip olsa da ayrıntıda ve uygulamada kırmızıçizgilerinin varlığından ya da keskin hatlara sahip bir tanımdan bahsedebilmek mümkün değildir.

1.2. Türkiye’de Laikliğin Tarihçesi

Türkiye Cumhuriyeti’nin sahip olduğu laiklik anlayışına ilişkin tartışmaların kökenini; Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde tercüme odalarının kurulması ve buralarda yoğun olarak batı dillerini öğrenen yeni bir kuşağın gelişmesi ve bununla birlikte saray ve Bâb-ı Âli Osmanlıcasının çözülmesine dayandırmak mümkündür. Bu çözülmede Fransızcanın etkisi yalnız sözcükler ve üslup açısından değil, kavram ve anlamlar açısından da tercüme odaları kanalıyla baskın hale gelmiştir (Berkes, 2002, s. 258). Bu durum Fransızca *laïcité* kavramını Türk dilinde *laiklik* olarak benimsenmesinin girizgâhını oluşturmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk anayasası Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun

taslak halindeki metninde de laiklik kavramı yer almakta ancak burada *ladiniyye* olarak geçmektedir (Erdoğan, 1999, s. 123). Görüldüğü gibi Cumhuriyet'in ilk anayasasının oluşturulma tarihi olan 1921 yılına kadar tercüme odaları ve batı temelli bir dil dönüşümünün sağladığı alt yapı ile laiklik kavramı Müslüman dünyasında anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yasal anlamda tamamlanan laikleşme, Türkiye'de bir dizi reformlar silsilesiyle gerçekleşmiştir. Aşamalı bir şekilde gelen laikliğe Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda sık sık atıfta bulunulmuştur (Anayasa Maddesi, s. 2, 68, 174.). Bununla birlikte laiklik kavramının, toplum ile din arasında bir sınır meydana getirmesi sebebiyle, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan reformlarla da ilintili olduğunu söylemek mümkündür. Cumhuriyet tarihi boyunca en yoğun etkisini din eğitimi uygulamalarında gördüğümüz laikliğin Türkiye'de ilk uygulaması eğitim alanında yaşanmıştır. 7 Ocak 1924 tarihinde yabancı eğitim kurumlarının laikleştirilmesi kapsamında bu okullarda mevcut dinsel âlâmet ve işaretlerin kaldırılması için Maarif Vekâletince bir genelge yayınlanmıştır (Âdem, 2008, s. 34). Eğitim alanına ilk girişi bu şekilde olan laiklik, zamanla Millî Eğitim sisteminin temel ilkesi halini almıştır. Laiklik ilerleyen dönemlerde din öğretiminin her aşamasında vurgulu bir şekilde belirtilmiş, Cumhuriyet tarihinde uzun bir süre belli bir sisteme oturtulamayan din eğitimi ve öğretimine, laik sistem her zaman olumlu veya olumsuz yönde etki etmiştir.

Türkiye Cumhuriyet'i tarihinde laiklik kavramının siyaset alanında tartışmalara konu olması Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 2. Büyük Kongresi (1927) ile başlamaktadır. Bu kongrede kabul edilen partinin yeni nizamnamesinde partinin devlet ve din işlerini ayırmak amacıyla olduğu açıklanmış ve Cumhuriyet Halk Fırkası, Başkanlık Divanı tarafından hazırlanan ve kongrede kabul edilen bildiride *laik* kavramı kullanılmıştır (Koçak, 2002, s. 153). Cumhuriyet döneminde hız kazanan laikleşme, bir dizi reformu beraberinde getirmiş ve laiklik ilkesi 1937'de Türk Anayasası'na girmiştir. Cumhuriyet'in erken döneminde, adı konulan laiklik anlayışının *pasif ve dışlayıcı laiklik* kavramları çerçevesinde ele alındığında, devletin dine yoğun etkisinin görüldüğü, dışlayıcı nitelikte bir laiklik örneği olduğunu söylemek mümkündür. Bu çizgideki laiklik anlayışı sadece din ve siyaseti birbirinden ayırmamış, siyasetin din üzerinde müdahalelerinin gelişmesinin de önünü açarak dinî hayatın bütün yönlerinin kontrol edilmesine zemin hazırlamıştır (Çarmıklı, 2011, s. 1; Davison, 2006, s. 222). Laikliğin Türkiye'ye gelişi ve teorik olarak metinlerde yer alışı böyle iken Cumhuriyet'in erken döneminden bugüne Türkiye'de laiklik yorumlarının ve anlayışının dönem dönem değiştiğini söylemek mümkündür. Çağdaş Türkiye'de uygulanan laiklik anlayışına yönelik Jean Marcou'nun yorumu: "Türki-

ye’de uygulanan laiklik iki açıdan özel bir hâl almaktadır; biri Türkiye’nin laikliği katı bir şekilde benimseyen tek ve ilk Müslüman ülke olması diğeri ise laikliği, anayasasında yazılı bir şekilde bulunduran çok az ülkelerden olmasıdır” şeklindedir (2000; Gencer, 2000, s. 153). Bu durumu Talip Küçükcan ise “Türkiye’nin bir ara model olduğu” yorumuyla desteklemektedir (19.03.2013 tarihli söyleşisi). Görüldüğü gibi bütün laik ülkelerin uygulamaları kendine has özellikler taşıırken Türkiye çoğunluk nüfusunun Müslüman olarak laikliği anayasasında yazılı bir şekilde belirtmesi ile ön plana çıkmaktadır.

Sahip oluğu laiklik anlayışı ve anayasal statüsü ile birlikte Türkiye’de farklı kişi veya gruplar *laiklik/sekülerizm* kavramlarından farklı şeyler anlamışlardır. Bu sebeple, Türkiye’de laikliğin anayasal boyutunun yanında uygulamada pek çok farklı versiyonundan bahsetmek mümkündür. Laikliğin Türkiye’deki bu değişken hali şöyle bir yorum bulmuştur: “Anayasa Mahkemesi tarafından Türk Devrimlerinin temelini oluşturan öge olarak kabul edilen laiklik (Anayasa Mahkemesi’nin 1989/12 sayılı kararı) net bir şekilde açıklanmamış, bir fikir birliği oluşturulamamıştır” (Erdoğan, 2000, s. 262). Bu durum ise Türkiye’de din eğitimi için bağımsız değişken niteliğinde olan laiklik anlayışının din eğitimi ve dinî pratikleri doğrudan etkilemesine neden olmuştur.

2. 1982-1995 DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN EĞİTİMİ UYGULAMALARINA YANSIMASI

Araştırmanın bu başlığında Türkiye’de 1982-1995 döneminde, laiklik algısı çerçevesinde, zorunlu din eğitime geçiş süreci ve bu kapsamda gelişen tartışmalar ve din eğitimi uygulamalarına yansımaları “Neden zorunlu hale getirildi ve nasıl yapıldı?” soruları ekseninde incelenmeye çalışılacaktır. Bu başlıkta din eğitiminin zorunlu hale geliş süreci tartışıldıktan sonra, dönemin laiklik anlayışının din eğitimi uygulamalarına nasıl yansıdığı, bu bölümde ilköğretim, ortaöğretim, yükseköğretim ve yaygın eğitim başlıkları altında incelenecektir.

1982 yılında laikliğin, önceki halinden farklı bir yoruma kavuşması ve bu bağlamda din eğitiminin zorunlu hale gelmesi sebebiyle 1982 yılı Türkiye’de laiklik anlayışı ve din eğitimi için kırılma noktası olarak belirlenmiştir. 1995 sonrasında ise Türkiye’de laiklik algısı ve din eğitimi uygulamalarına yansıması 1982-1995 yılları arasında algılandığından farklı olarak yorumlanmıştır.

2.1. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışı

Türkiye, 1982 Anayasası değişikliği öncesinde, 1980 yılında askerî müdahalenin yaşandığı bir geçiş dönemi yaşamıştır. Bu geçiş dönemlerini “ara dö-

nem” olarak tanımlamak mümkündür. Ara dönemler, genellikle olağandışı uygulamaların ön plana çıktığı ve özgül uygulamaların sıklıkla görüldüğü dönemlerdir (Subaşı, 2005, s. 78). 1980 sonrası Türkiye’inde birçok yeni gelişme görülmüştür. Bu dönem içinde toplumsal dönüşümler yaşanmış ve ekonomik liberalleşme gerçekleşmiştir. İslam’ın yükselişi de bu dönem içinde yaşanan en önemli gelişmelerdendir (Çaha, 2011, s. 478-479).

Laikliğin zamanlı ve mekânlı bir kavram olmasından dolayı değişen Türkiye içinde laikliğin yorumları da bu süre zarfında değişmiştir. Bu dönem için dönüşen laiklik Anayasa’da:

Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devletidir. (T.C. 1982 Anayasası) şeklindeki halini korurken Anayasanın 1. maddesindeki Devletin şeklinin Cumhuriyet olduğu hakkındaki hüküm ile, 2. maddesindeki Cumhuriyetin nitelikleri ve 3. maddesi hükümleri değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez.

Maddesi ile 1982 yılında korumaya alınmıştır (1982 Anayasası). Laikliğin Anayasadaki halinde pasif laikliğe geçişe ilişkin hiçbir değişiklik bulunmamasıyla birlikte bu süre zarfında yöneticiler tarafından yapılan laiklik yorum ve yaklaşımlarının dinin varlığını kabul eden ve dini dışlamayan pasif laiklik ekseninde olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin bu dönemde laiklik anlayışının genel olarak sahip olduğu ana çiziyi dönemin Başbakanı Turgut Özal, hükümet programını sunarken: “Laikliği, manevi değerlerin korunmasında, vicdan, dini inanç ve ibadet hürriyetinin uygulanmasında ve dini kültürün geliştirilmesinde kısıtlayıcı unsur olarak anlamıyoruz” (13.12.1983-21.12.1987 45. Hükümet Programı) şeklinde izah etmiştir. Bu ifadelerde de görüldüğü üzere din eğitiminin zorunlu hale gelişi laiklik için bir problem olarak görülmemiş laikliğin neredeyse bu durumu desteklediğine dair bir ifade kullanılmıştır. Bu noktada laiklik artık “din hürriyetinin garantisi” olarak yorumlanmaya başlanmıştır. Bu laiklik yorumunun Kuru’nun tanımlamış olduğu pasif laiklik anlayışı ile paralel olduğunu ifade etmek mümkündür (2011). Bu minvaldeki laiklik yorumunun resmi hüviyete kavuşması, dönemin Anayasa Mahkemesi tarafından 1989 yılında verilen kararda:

Lâiklikle vicdan özgürlüğü birbirinden ayrı kavramlar olduğu halde, lâiklik vicdan özgürlüğünün elverişli ortamını ve güvencesini oluşturarak ulusal yaşamda özgün yerini almıştır[...]Bu yolla dogmatik değerlerin yerine akılcı ve insani değerler geçmiş, dinsel duygular, sahibinin vicdanında dokunulmaz yerini almıştır... Atatürk’ün din hakkındaki sözleri anımsanacak olursa, lâiklik

uygulamasının dine karşı olmadığı, dini kötülemediği, din düşmanlığı anlamına gelmediği ve dini asla yadsımadığı açıktır. Cumhuriyet ve demokrasi, şariat düzeninin karşıtıdır. Genelde bir tür düşün ve anlayış biçimi, dünya görüşü sayılan bu ilke, "ümme't"ten, "ulus"a geçmenin itici gücü olmuştur. (07.03.1989, E. 1989/12 sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı).

Şeklinde ifade edilmiştir. Atatürk’ün de laiklik anlayışına atıfların yer aldığı bu kararda laikliğin din karşıtlığı olmadığı defaten vurgulanmakla birlikte din işleriyle dünya işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğinin altı çizilmiştir. Yine bu kararda laiklik ve ulus devlet arasındaki ilişkiye dikkat çekilmiştir. “Devletin dinlerden birini tercih fikri, ayrı dinlere bağlı yurttaşların yasa önünde de eşitliğine aykırı düşer. Laik ülkelerde gerçek vicdan özgürlüğünden söz edilebilmesi de, laikliğin vicdan özgürlüğü yönünden de yararını açıklamaktadır.” İfadeleriyle de laikliğin, aynı zamanda devletin dinler karşısında tarafsızlığı yönünü vurgulamıştır. (07.03.1989, E. 1989/12 sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı).

1991 yılındaki laiklik anlayışı 1989 yılındaki anlayış doğrultusunda dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz tarafından şöyle yorumlanmıştır:

Yine eğitimde, laiklik ilkesini, toplumumuzun çeşitliliğinin en büyük kaynaştırıcı, uzlaştırıcı ve birleştirici harcı, temeli ve teminatı olarak görüyor ve benimsiyoruz [...] Milli birlik ve bütünlüğümüzün harcı olan, yüce duygularla olgunlaşmamızın yüksek ahlaklı toplum meydana getirmemizin kaynağı olan yüce dinimizin ehil öğretmenlerle öğretilmesi ana amacımızdır. Bu amaçla dini öğretime daha da önem verilecektir (Resmi Gazete, 6 Temmuz 1991, sayı: 20921, s. 12).

Din eğitiminin bilimsel temellere dayalı olarak devlet okullarında verilmesi konusunun laiklik ile birlikte ele alındığı bu konuşmada Temelini laikliğe dayanan bu din eğitimi tartışması, 1991 yılında Mesut Yılmaz tarafından Meclis’te gerçekleştirilmiş ve din eğitime ve laikliğe bu dönemde nasıl bakıldığına ilişkin yaklaşımı ortaya koymuştur. Nitekim laiklik vurgusuyla din eğitimi vurgusu aynı metinde böyle yer alırken, laikliğin bu dönemde de hâlâ “din ve vicdan özgürlüğünün garantisi” şeklinde algılandığını ve bu dönemde laik bir ülkede din eğitiminin devlet okullarında verilmesinin zihinlerde kısmen olgunlaştığını söylemek mümkündür.

Siyasal ve hukukî düzlemde laiklik yorumları böyleyken, laikliğe ilişkin olarak bu dönemde yapılan bir çalışmada¹ halkın, laiklik için olan düşünceleri şu şekilde ortaya konulmuştur: Sözlü ve yazılı dinî yayınları, okullarda din dersi okutulmasını laikliğe aykırı bulmayanların aykırı bulanlara oranı üç mislinden fazla yüksektir. Ayrıca din dersinin mecburi okutulmasını isteyenler %53.43, isteğe bağlı okutulmasını isteyenler ise %33.16'dır ve din derslerinin okutulmasından yana olanlar %92.59 iken okullarda din dersi okutulmasından yana olmayanlar %4.51'dir (Sezen, 1993, s. 185). Bu çalışmasında Sezen, Türkiye tarihinde uygulama farklılığı ile paralel olarak halkın da laiklik anlayışının geniş bir yelpazede yer aldığını ortaya koymuştur.

Devletlerin din politikaları, eğitim politikalarını ve dolaylı olarak da din eğitimi politikalarını etkilemesi söz konusudur. Bu tartışmaların yaşandığı evreye kadar Türkiye'nin din eğitimi politikalarına ve laiklik anlayışına ilişkin, yaklaşık 60 yıllık tecrübesi söz konusudur. Bu zaman dilimi içinde yaşanan gelişmeler genelde eğitime, özelde ise din eğitimine ilişkin farklı yaklaşımları gerekli kılmıştır. Yeni bir anayasal düzenin olduğu bu evrede de laikliğin önceki yıllardan farklı yorumlanması din öğretimine yasal statüde zorunluluk kazandırması şeklinde yansımıştır. Türkiye, kısa süreli aralıklar haricinde 1982 yılına kadar din eğitimi dışlayan bir laiklik anlayışına sahip iken bu dönemden itibaren laiklik anlayışı, devletin bütün dinlere eşit mesafede kalarak din eğitimi hizmetinin devletin bir görevi olduğu, şeklinde yorumlanmasına neden olmuştur. Dönemin laiklik anlayışı, devlet eliyle din öğretimi yapılmasını gerekli kılmış ve onun yansıması olarak da din eğitimi ve dinî hayatta canlanma olmuştur.

2.2. Din Eğitiminin Zorunlu Hale Gelişinin Bilimsel Gerekçeleri

1982 Anayasası, din eğitiminin ve dinî hayatın nispi olarak alanının genişletilmesini ve bunun temel hak ve özgürlüklerden sayılarak, laikliği din ve vicdan özgürlüğünün garantisi çerçevesinde yorumlamayı ön görmüş ve bunu devlete bir görev addetmiştir. Benimsenen bu laiklik algısı ve uygulanan din eğitimi politikasında şu ayrımın var olduğunu söylemek mümkündür: "Laik devlet, din olarak neyin, hangi dinin öğretilceğine karar veremez ancak din ve

¹ Bu çalışma, 1993 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Yumni Sezen tarafından ankete dayalı olarak yapılan bir çalışma olup, halkın laikliğe bakış açısını incelemeye yönelik bir amaç taşımıştır. Detaylı bilgi için bkz: SEZEN, Yumni (1993), *Türk Toplumunun Laiklik Anlayışı*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

dinler hakkında ne öğretilceğini belirleyebilir” (TDV, 2009, s. 16). Laiklik anlayışının dönüşümü ile birlikte din eğitiminin zorunlu hale gelmesi gelişigüzel alınmış bir karar değildir. Din eğitiminin ehil kişiler tarafından verilmesi için o dönemde gerekli ön çalışmalar yapılmış ve zorunlu din eğitiminin gerekliliği bilimsel temellere dayandırılarak ortaya konulma gayreti içine girilmiştir. Bu çalışmalarda, din eğitiminin içeriğinden çok din eğitiminin neden verilmesi gerektiğine dair sosyolojik, antropolojik gerçekliği, laikliğin din ve vicdan özgürlüğünün garantisi olması, gayri resmî verilen din eğitiminin kontrol edilemez hale gelmesine yönelik kaygılar ve günün şartlarına hitap etmiyor olması konuları ön plana çıkarılmıştır.

Din eğitiminin verilmesinin gerekliliği konusunda yapılan çalışmaların bazılarını bakacak olursak; 23-25 Nisan 1981 tarihinde yapılan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen 1. Din Eğitimi Seminerinde tartışma konularının başlıkları; 1982 öncesi var olan seçmeli din derslerinin, tam bir din eğitimi vermekten mahrum olduğu, dahası 1982 öncesi dönemde seçmeli nitelikte olan bu din derslerini seçenler “yobazlıkla” seçmeyenler ise; “dinsizlikle” itham edilmiş toplumda bu anlamda husumet meydana gelmiştir (Bolay, 1981, s. 98). Bu anlamda toplumda meydana gelen bu ayrışmaları gidermek gerekli görülmüştür. Burada din eğitiminin okullarda zorunlu olmasına yönelik gerekçeler dinin bir sosyal gerçeklik ve gereksinim olduğu noktasındadır (Mert, 1981). 1. Din Eğitimi Semineri içeriğinde zorunlu din eğitime gerekçe olarak gösterilen, dönemin sosyolojik yapısına vurgu yapılmıştır. Din eğitiminin zorunlu hâle gelişinde ve bir bilim dalı olarak ülkemizde gelişmesinde önemli katkıları olan Hüseyin Atay 23-25 Nisan 1981 tarihinde Türkiye 1. Din Eğitimi Seminerinin açılış konuşmasında din dersinin zorunlu olması gerektiğini şöyle temellendirmiştir:

Memleketimizde çok yetersiz olan din eğitimi ve bu yetersizliğin devamını amaçlayan gizli gücün olumsuz etkisi, dini açıdan milletimizi bir buhrana sürüklemiştir. Dini otorite eksikliği çok açık bir şekilde karşımızda büyük bir sorun olarak durmaktadır. Halkımız günün şartlarına göre dini meselelerine cevap aramakta, bunlara verilen cevaplar onları tatmin etmemektedir[...] Aynı dine sahip olan bir milletin fertlerinin böyle yanlış bir eğitim neticesinde birbirlerine düşman kesilmeleri ne dinimizin, ne tarihimizin ve ne de Atatürk ilkelelerinin gerçeğine uyar (Atay, 1981, s. 2).

Görüldüğü gibi burada vurgu daha çok sosyolojik yapıya işaret edilerek din eğitimi konusunda halkın içinde bulunduğu boşluk dile getirilmiştir.

Nitekim Kenan Evren de halkta ortaya çıkan bu boşluğu iki farklı örnekle vurgulamıştır: “Dinsiz millet olmaz işte Sovyet Rusya böyleydi. Ne hale geldi

gördük...” (akt.: Birand, 2005, s. 169). Evren’den nakledilen ve temellendirmesi yine sosyolojik olan bir başka örnek ise şöyledir: Kenan Evren bir akşam yemeğinde damadına “Oğlum, kurban bayramı yaklaşıyor, yakınlarda bir imam bul, kendisine vekâlet ver, bizim kurbanımızı kesiversin” der ve ertesi akşam damadına tekrar sorar: “Ne oldu oğlum kurban işini hallettin mi?” aldığı cevap Kenan Evren’i şok etmiştir: “Hayır baba, bugün cumartesi noterler kapalı, onun için imama vekâlet veremedim.” Kenan Evren damadının din hususundaki bu eksikliğini din eğitiminin zorunlu olması konusunda önemli bir gerekçe olarak anlatmıştır (akt.: Köse, 2007, s. 71). Görüldüğü üzere 1. Din Eğitimi Semineri genel olarak din eğitime toplumsal olarak duyulan ihtiyacı ele almış, içinde bulunulan sosyolojik yapı ve bu bağlamda sosyal bir realite olan dinin eğitiminin gerekliliği bu kapsamda tartışılmıştır.

Zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin gerekliliğini temellendirme amaçlı bir diğer çalışma ise: 12 Eylül 1980 tarihinden sonra Din Eğitimi Çalışma Grubu oluşturulmasıdır. Din Eğitimi Çalışma Grubu 24 Ekim-28 Kasım 1980 tarihleri arasında çeşitli toplantılar yaparak bu toplantılardan edindikleri birtakım görüşleri rapor haline getirmiştir (Öcal, 2011, s. 267). Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği’nin bünyesinde oluşturulan komisyonun din eğitimi ile ilgili hazırlamış olduğu bu raporda:

Okullarda din eğitiminin, isteğe bağlı olmasının sakıncalı sonuçlar doğurduğu, din eğitiminin, milli eğitimin ilk hedefleri arasında olduğu[...].İnkılâpların bir kısmını dine aykırı gibi göstererek cahil bırakılmış Türk vatandaşları arasına nifak sokulduğu[...].Türk milletinin sosyal bütünleşmesine mani olmaktadır[...].Halkımızın Kur’an kurslarına düşkünlüğünü çok iyi değerlendiren ve faaliyetlerini gizil olarak sürdürerek din eğitimi verdiklerini söyleyenlerin amacı, sağlıklı bir din eğitimi vermek değildir. Bunların amacı maddî, siyasî ve ideolojik yarar sağlamak pahasına milleti bölmektir. Din bilgileri ve genel kültürleri gelişmemiş vatandaşlarımızın da din duygularını istismar etmek, laiklik, Anayasa, devlet ve toplum düşmanlığı aşılama, bu tespit edilmiştir (Milliyet, 17.07.1981, s. 12).

Bu dönemde, zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin gerekliliğine ilişkin olarak yapılan başka bir çalışma da Aydınlar Ocağının 9-10 Mayıs 1981 tarihinde “Milli Eğitim ve Din Eğitimi” başlığı altında düzenlediği seminerdir. Bu seminerde, Aydınlar Ocağı şu konular üzerinde yoğunlaşmıştır: Öncelikle tartışılan konunun din eğitimi olması hasebiyle elbette laiklik-din-devlet ilişkisi bu seminerde önemli bir yer teşkil etmiştir. Bu bağlamda laiklik hususunda mutabık olunan yorum; “devletin zorunlu din eğitimi vermesi ve laikliğin varlığının zorunluluğunun din eğitimi ile çelişen yönünün bulunmadığı” (Peköz, 2009, s. 59)

şeklinde olmuştur. Aydınlar Ocağı da 1. Din eğitimi Seminerinde olduğu gibi dönemin sosyo kültürel yapısına dikkat çekerek 1980’lerin ilk yıllarında dinin bireylerin kişiliğini ve toplumların da kimliğini etkilediğini ve her toplumun da belli bir felsefi temel üzerine kurulduğu, düşüncesini benimsemiştir. (Günaydın, 2011, s. 175). Bu anlamda toplumun içinden geçtiği ara dönemi de göz önünde bulundurarak toplumun felsefi temellerinin gün yüzüne çıkarılıp, kültür alanında bazı değişikliklere gidilerek gençliğin komünist ideolojilere kaymasının önüne geçilmesi de hedeflenmiştir. Kültürel kodların ön plana çıkarıldığı bu yaklaşım zaman içinde Türk-İslam sentezi olarak anılmıştır²

Bu zaman diliminde hazırlanan 5 yıllık DPT Milli Kültür Özel İhtisas Raporunda Türk İslam sentezi için düşünceler şöyledir;

Her şeyden önce dinin sadece bir vicdan meselesi olduğu ve vicdanlarda hapsedilerek ferdi davranışlarda ve toplum hayatında hiçbir yankısının olmadığı fikri isabetli değildir. Birtakım dini emir ve kuralların canlı bir şekilde yaşamakta olması, dinin toplumdan ayrı tutulamayacağını göstermektedir. Atatürk, milletin cehaletten kurtulması için uğraşmıştır ama dinden ve ahlakından uzaklaşmamıştır. ‘Türk milleti dindar olmalıdır. Türk milleti mutlaka dinini öğrenmelidir. Dini öğrenmek için tek bir yere muhtaçtır, orası da mekteptir’ demiştir. Bunun için Tevhid-i Tedrisat Kanununu çıkartıp herkesin aynı öğretimden geçmesini istemiştir[...] Bu kanuna ve direktiflere dayanan Milli Güvenlik Konseyi din ve ahlak derslerini bu sebeple mecburi hale getirmiştir. (Yılmaz, 2011, s. 637; Subaşı, 2005, s. 97).

Bu düşüncelerin, bu dönemde devletin din politikalarına ve özellikle de din eğitimi politikalarına yansıdığını söylemek mümkündür. Nitekim 20 Haziran 1986 tarihinde Atatürk Yüksek Kurulu, Cumhurbaşkanı Kenan Evren başkanlığında toplanmış ve bu raporu resmen benimsemiştir (Peköz, 2009, s. 58). Dönemin siyasal ve toplumsal dinamikleri göz önünde bulundurulduğunda bu durum, geçiş dönemlerine özgü olarak; otoriter, milli manevi değerlerin harmanlandığı bir ortam edinme gayreti şeklinde yorumlanabilir. Bu kararın alınmasında salt, Türkiye’de 1970’li yılların son dönemlerinde yaşanan anarşik ortam etkindir demek yanlış olur. Zira bu zaman diliminde 70’li yıllarda İslam

² Bahsi geçen Türk-İslam sentezine kısaca değinecek olursak: Türk-İslam sentezi, İslam’ı Türk Milliyetçiliğiyle sentezlemiş, antikomünist-devletçi bir yapı oluşturmuştur. Döneme hâkim olan anarşi ortamının kaynağı siyasi çatışmalarda bulunmuş, bu sorun da Türk-İslam sentezi gibi birleştirici unsurlarla bertaraf edilmeye çalışılmıştır (Taşkın, 2013, s. 157; Günaydın, 2011, s. 186; Yılmaz, 2011, s. 637)

dünyasındaki siyasal gelişmeler de Türkiye üzerinde oldukça etkili olmuştur. (Peköz, 2008; Yılmaz, 2011, s. 632-804; Gökaçtı, 2005, s. 225-227).

Zorunlu din derslerinin gerekliliğini ortaya koyan bir diğer önemli çalışma Yüksek İslam Enstitüsü Temsilcileri olan Halis Ayhan, Mustafa Uzunpostalcı, Ali Şakir Ergin, Ahmet Gürtaş ve Mevlüt Ferligül tarafından 1981’de, din eğitimi ile ilgili hazırlanan rapordur. Bu raporda;

1. Din eğitimi, okul öncesi çağdan itibaren ele alınarak, Temel Eğitimin ve Orta Öğretimin bütün sınıflarına yayılmalıdır.

2. Din Bilgisi ile Ahlak dersleri birleştirilmeli ve haftada en az iki saat olarak, mecburî ortak dersler arasına alınmalıdır. (Ayhan, 2014, s. 537) şeklinde iki teklif yer almaktadır.

Rapora göre; Din eğitiminin verilmesinin gerektiği çünkü laik, çağdaş Batı ülkelerde de böyle uygulamaların olduğu, bunu gerçekleştirmenin halkın istek ve ihtiyaçları doğrultusunda olduğu ve bu talebin karşılanmasıyla devlet-millet bütünlüğünün sağlanacağı, durumu o dönemde Türkiye gibi laik olup devlet okullarında din derslerine yer veren batılı ülke örneklerine vurgu yapılarak temellendirilmeye çalışılmıştır (Ayhan, 2014, s. 537-538). Bu anlamda din derslerine müfredatta yer veren batılı ülkelerden özellikle Almanya’nın Türkiye’deki din eğitimi bilim dalının gelişimi için önemli bir ülke olmuştur.

Zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin gerekliliğine dair bir başka temellendirme çalışması da Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yapılmıştır. 1981 yılında Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi Hakkında Rapor başlığı altında hazırlanmış olduğu rapordur. Bu raporun içinde ayrıca Mustafa Kemal’in dine ilişkin ifadelerinden oluşan Atatürk ve Din Eğitimi başlıklı bir bölüm de bulunmaktadır (Subaşı, 2005, s. 96). Bu çalışmalara ilaveten, bu zaman diliminde Beyza Bilgin Almanya’ya giderek laik bir ülke olarak Almanya’nın din eğitimi nasıl gerçekleştirdiğini, laik devletin din eğitime yaklaşımı açısından araştırmış ve rapor hâlinde Milli Eğitim Bakanlığı’na sunmuştur (Öcal, 2008, s. 377, c. III). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden bu zaman diliminde Beyza Bilgin haricinde Almanya’ya din eğitimi alanında ihtisas görmek üzere pek çok araştırmacı gitmiştir. Bu anlamda başta Beyza Bilgin’in çalışmaları olmak üzere Türkiye’de din derslerinin zorunlu olması, din eğitiminin, eğitimde ayrı bir bilgi alanı olduğunun Türkiye’de kabul edilmesinde o dönemdeki araştırmacıların çalışmalarının oldukça önemli katkıları bulunmaktadır.

2.3. 1982-1995 Yılları Arasında Laiklik Anlayışı ve Zorunlu Din Eğitiminin Anayasaya Girişi ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması

Yukarıda ele alınan bütün bu çalışmaların sonucu olan zorunlu din öğretiminin de içeriğinde yer aldığı, 1982 Anayasası’nın kabul edilmesine kısaca değinecek olursak: 23 Eylül 1982 tarihinde Danışma Meclisi tarafından ve 18 Ekim 1982 tarihinde de Milli Güvenlik Konseyi tarafından onay verilmiş, halkoyuna sunulmak üzere 20 Ekim 1982 tarih ve 17844 sayılı Resmî Gazete’de yayınlanmış, 7 Kasım 1982 Pazar günü yapılan halkoylaması sonucunda da % 91,17 oranında çoğunlukla kabul edilmiştir (Resmi Gazete, 20.10.1982, sayı 17844). Oy oranlarından da anlaşılacağı üzere din eğitiminin zorunlu hale gelmesi halkın büyük çoğunluğu tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

1982 Anayasası, Türkiye’de uygulanan din eğitimi ve dinî hayat açısından dönüm noktasıdır. Bu bağlamda din eğitiminin gerekliliği bu dönemde vurgulu bir şekilde dönemin yöneticileri ve akademisyenler tarafından kamuoyuna izah edilmiştir. Din eğitiminin gerekliliği anlayışı paralelinde bu dönemde din eğitimi uygulamalarında meydana gelen canlanma sayesinde ülkemizde din eğitiminin bir disiplin olarak gelişmesinin önü açılmıştır. 1982 Anayasası’nda din eğitimi ve dini hayata istinaden şu maddeler yer almıştır:

Madde 24: VI. Din ve Vicdan Hürriyeti Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. 14 üncü madde17 hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır.

Madde 136: Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, dünyevilik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir. (Resmi Gazete, 20.10.1982, sayı 17844, s. 39)

Bu hükümlere göre: din eğitimi yalnızca devletin gözetim ve denetimi altında yapılabilir. Din ve ahlak eğitimi ilk ve orta dereceli okulların hepsinde zorunludur. Devlet tarafından verilen din ve ahlak eğitimi dışındaki din eğitiminde, vesayet sahibi kişilerin inanmış oldukları yaşam felsefesi etkendir. Bi-

reyler istediği dine inanabilir ve 14. maddeye³ aykırı düşmediği sürece inandığı dinin yaptırımlarını uygulayabilir. Bu bağlamda, bir dine inanmak ve inandığı dinin, yalnızca devletin denetim ve gözetimi yani kontrolü altında, öğrenim ve öğretim hakkına sahip olmak Anayasada kişinin temel hakkı, devletin de sosyal ödevi olarak görülmektedir.

Hukukî düzlemde yasal dayanağı bu şekilde olan zorunlu din dersleri ve dönemin laiklik anlayışı doğrultusunda 1982-1995 yılları arasında eğitimde şu gelişmeler yaşanmıştır: Okulların bağlı bulunduğu “Din Eğitimi Müdürlüğü” 1961 yılında kurulmuş ve bu daire, 1964 yılında “Din Eğitimi Genel Müdürlüğü” şeklinde değiştirilmiş, 13.11.1983 tarih ve 179 sayılı Kanun Hükmündeki Kararnamenin 14. Maddesi ile de 1983 yılında “Din Öğretimi Genel Müdürlüğü” olarak değiştirilmiştir⁴ (MEB, 2010, s. 10-11). Bu değişiklik “eğitim” ve “öğretim” kavramları arasındaki fark göz önünde bulundurularak yapılmıştır (TDV, 2009, s. 55).

Okullarda din derslerinin zorunlu hale gelişi, laiklik ile sıkı bir ilişki içinde olduğu düşünülen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte ele alınmıştır. Bu bağlamda din eğitiminin Tevhid-i Tedrisat içindeki yeri; Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun Türkiye’deki eğitim kurumlarını 1924 yılında tek çatı altında toplamasından mütevellit hâlihazırda Türkiye’de hâkim olan durumun da zaten devlet denetimindeki, tek biçimli, laik eğitim sistemi olduğu belirtilmiştir. Buradan şu sonucu çıkarabilmek mümkündür ki Türkiye’de resmi olarak laik olmayan alternatif bir eğitim kurumu mevcut değildir. Bu anlamda Tevhid-i Tedrisat bağlamında ele alınan din eğitimi tartışmalarında varılan sonuç, Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun pratik anlamı olarak Türkiye’de İslamî ve diğer dinlerin özel din eğitimi kurumlarına yer olmadığına yöneliktir. Zaten Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun, din eğitim-öğretimini kaldırmak için değil, genel eğitim sistemi içinde ele almak ve onunla bütünleştirmek için çıkarılmış bir kanun olduğu kabul edilmektedir (Atay, 1981, s. 2; Kuru, 2011, s. 168). Bu düşünce ekseninde zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ters düşmeyeceği konusunda fikir birliği oluşmuştur. Tevhid-i Tedrisat

³ Anayasa’nın 14. Maddesindeki hüküm şöyledir: “Anayasa’da yer alan hak ve hürriyetlerin hiçbirisi Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve laik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz.”

⁴ Din Öğretimi Genel Müdürlüğünün adında eğitimin geçmesine önce papalık itiraz etmiş ve akabinde Aleviler, ateistler ve dine karşı olan gruplar dâhil olmuşlardır. Böylece din eğitimi din öğretimine dönüştürülmüştür (Okullarda Din Eğitimi ve Öğretimi Çalıştayı, Bolay, 2009, s. 71).

laikliğe uygun bir halde hazırlandığına göre din eğitiminin, devletin gözetimi altında verilmesinde laiklik için bir sıkıntı görülmemiştir ve zaten bu eğitimi devletten başka verebilecek alternatif bir eğitim kurumu da olmadığı için, devletin bu eğitimi vermesi bu noktada zorunlu bir hal almıştır.

Zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi düzenlemesi, laikliğe aykırı olduğu ve laiklikten sapıldığı gerekçeleriyle eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirilerin çıkış noktası olarak “Devletin resmi bir dininin olmaması” referans gösterilerek devletin, belli bir dinin nasslarını vatandaşlarına benimsetemeyeceği ve buna zorlayıcı kurallar koyamayacağı ve bu bağlamda devletin belli bir dinin, eğitim ve öğretimini zorunlu kılamayacağı şeklinde olmuştur (Mortaş, 2011, s. 26). Görüldüğü gibi zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi uygulaması en temelde laiklik bağlamında ele alınmış ve ideolojik boyutuyla tartışılmıştır. Bu yaklaşıma Kenan Evren şöyle cevap vermiş ve zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi uygulamasında benimsenen laiklik anlayışını şu şekilde ortaya oymuştur; “Laiklik dini devlet işleriyle karıştırmamak ve bunu bir propaganda vesilesi yapmamaktır. Binaenaleyh çocuğa din bilgisi dersi vermek laikliğe aykırı bir hareket değildir.” (akt.: Gökaçtı, 2005, s. 233).

Din derslerinin zorunlu hale getirilmesinde önemli rol oynayan Kenan Evren, bu konuya yönelik yapılan eleştirilerden dolayı kendisini sık sık savunmak zorunda kalmıştır. Yine bu savunularından birinde Kenan Evren

Din eğitimi çocuklara aile tarafından verilmez. Aslında aile bu eğitimi vermeye çalışsa bile, yanlış, eksik ve ya kendi bakış açısından öğretebilir, dolayısıyla bu uygunsuzdur... Size çocuklarınızı yasadışı Kur’an kurslarına göndermemenizi daha önce de söylemiştim. Şimdi bunu Anayasa hükmü haline getirdik. Artık din, devlet tarafından devlet okullarında öğretilecek. Şimdi biz laikliği çiğniyor muyuz, yoksa ona hizmet mi ediyoruz? Tabi ki hizmet ediyoruz. Laiklik Türk insanını dini eğitimden mahrum bırakıp, onu din istismarcılarının eline teslim etmek değildir... İfadelerini kullanmıştır. (akt.: Peköz, 2009, s. 202).

Yasal sınırları, yukarıda belirttiğimiz gibi olan din eğitiminin içeriği, bahsi geçen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Genel İlkeleri ve Milli Güvenlik Kurulunun talebi üzerine, Turgut Özal hükümeti döneminde oluşturulan, Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulunun “Atatürkçülükle ilgili konuların öğretim programlarına ve ders kitaplarına eklenmesi” önerisi doğrultusunda 8 Mayıs 1986 tarihinde netliğe kavuşturulmuştur (Öcal, 2011, s. 278). Kararın alınma gerekçesi ve kapsamı şu şekildedir:

Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığının teklifi üzerine Atatürkçü nesiller yetiştirmek amacı ile Atatürk İlke ve İnkılaplarının sistemli ve düzenli bir şekilde her tür ve derecedeki okulların öğretim programlarına ve ders kitaplarına yansıtılmasını sağlamak üzere hazırlanan ekteki konuların; öğretim programlarında yer almış sayılması ve belirlenen esaslar doğrultusunda ders kitaplarında işlenmesi kararlaştırıldı. (MEB Tebliğler Dergisi, 30.06.1986, sayı: 2212, s. 201).

Bu düzenleme doğrultusunda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitapları da bu kapsamda tutularak bütün ders kitapları bu amaca yönelik olarak yeniden ele alınmıştır. Din eğitiminde genel amaç olarak:

Temel eğitim ve ortaöğretimde öğrenciye, Türk Milli Eğitim Politikası doğrultusunda genel amaçlarına, ilkelerine ve Atatürk'ün laiklik ilkesine uygun, din, İslam Dini ve Ahlak Bilgisi ile ilgili yeterli dini bilgi kazandırmak; böylece Atatürkçülüğün milli birlik ve beraberliğin insan sevgisinin dinî ve ahlakî yönden pekiştirilmesini sağlamak, iyi ahlaklı ve faziletli insanlar yetiştirmektir.

Şeklinde belirtilmiştir (MEB Tebliğler Dergisi, 29.04.1982, s. 155). Bu kararlar, eğitim öğretim programında yapılan diğer değişikliklerde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde "laiklik ilkesi iyice açıklanarak, dini konuların akılcı bir şekilde anlatılması" esas alınmıştır (Duman, 1999, s. 354).

1982 Anayasası çerçevesinde zorunlu kılınan din öğretiminin 1986'da yayımlan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Genel İlkelerinde, İslam'a mensup olmayan bireyler için eğitimin ölçme ve değerlendirme boyutunda zorunlu olmayacağı şu şekilde belirtilmiştir:

Din Kültürü ve Ahlak Dersi öğretim programı, Anayasamız ile Milli Eğitim Temel Kanunu hükümlerine uygun olarak hazırlanmıştır. Bu programın hazırlanmasında, okullarımızın bazı sınıflarında az sayıda da olsa Musevilik, Hristiyanlık ve diğer dinlere mensup öğrencilerin bulunabileceği hususu da dikkate alınmıştır. Böylece milli kültür unsurlarını ve genel kültürü destekleyici nitelikte olmak üzere, bu programdaki konuların detaylandırılması sırasına göre İslamiyet, Musevilik, Hristiyanlık ve diğer dinler hakkında ki bilgilere de yer verilmiştir... Azınlık okulları dışındaki okullarımızda öğrenim gören, T. C. Uyruklu Hristiyanlık ve Musevilik dinlerine mensup öğrencilere; Kelime-i Şahadet, Kelime-i Tevhid, Besmele, Amentü, Ayet, Sûre ve Namaz duaları ezberletilmeyecek; Namaz, Oruç, Zekât ve Hacca ait uygulamaya yönelik bilgiler öğretilmeyecektir. Dolayısıyla söz konusu öğrenciler aynı konulardan ölçme

ve değerlendirme açısından sorumlu tutulmayacaklardır. (MEB Tebliğler Dergisi, 20.10.1986, sayı: 2219, s. 401)5.

Bu eklemeyle 1990 yılına kadar derslere katılmaları zorunlu olup, ölçme ve değerlendirmeye katılmayan gayrimüslim öğrenciler, 1990 yılında alınan kararla, azınlık okulları dışında bu derslere katılmaları zorunlu olmaktan çıkarılmıştır (Zengin, 2011, s. 57).

Din derslerinin zorunlu olduğu dönemde altı farklı din öğretimi programı uygulanmıştır. Bu programların içeriklerine değinmemekle beraber, çok büyük farklar taşımadığını ve bu programları üç ana başlıkta toplayabileceğimizi söyleyebiliriz. Bunlar: 1982, 1988 ve 1992 programlarıdır (Yürük, 2012, s. 112). Ancak belirtmek gerekir ki bu programlarda ortak olarak laiklik şu şekilde vurgulanmıştır: “Devletimizin laiklik ilkesi daima göz önünde bulundurulacak bu ilke her zaman korunacaktır.” Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin genel amacı şöyle belirtilmiştir:

İlköğretim ve ortaöğretimde öğrenciye, Türk Milli Eğitim politikası doğrultusunda genel amaçlarına, ilkelerine ve Atatürk’ün laiklik ilkesine uygun, din İslam dini ve ahlak bilgisi ile ilgili yeterli temel bilgi kazandırmak; böylece Atatürkçülüğün milli birlik ve beraberliğin, insan sevgisinin dinî ve ahlakî yönden pekiştirilmesini sağlamak, iyi ahlaklı ve faziletli insanlar yetiştirmektir.

⁵ 20.10.1986 Tarihli ve 2219 sayılı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Genel İlkeleri şöyledir: 1. Devletin laiklik ilkesi daima göz önünde bulundurulacak, bu ilke her zaman titizlikle korunacaktır. Hiçbir zaman vicdan ve düşünce özgürlüğü zedelenmeyecektir. Kimse dini uygulamalara zorlanmayacaktır. 2. Mutlaka dini aynı olan milletlerle iyi ilişkiler içinde bulunulmayacağı, buna rağmen dini ayrı olan milletlerle de iyi niyet ve dostluk ilişkileri içinde bulunulabileceği zihniyeti kazandırılacaktır. 3. İyi vatandaş yetiştirmek ve öğrencilerin ileride toplumumuza daha rahat uyum sağlamalarına yardımcı olmak için milli ahlakımızla ilgili konuların öğretiminde din ayrımı gözetilmeyecektir. 4. Azınlık okulları dışındaki okullarımızda öğrenim gören, T. C. Uyruklu Hristiyanlık ve Musevilik dinlerine mensup öğrencilere; Kelime-i Şahadet, Kelime-i Tevhid, Besmele, Amentü, Ayet, Sure ve Namaz duaları ezberletilmeyecek; Namaz, Oruç, Zekât ve Hacca ait uygulamaya yönelik bilgiler öğretilmeyecektir. Dolayısıyla söz konusu öğrenciler aynı konulardan ölçme ve değerlendirme açısından sorumlu tutulmayacaklardır. 5. Dini birliğin yanında milli birlik ve beraberliği kazandırıcı, sevgi, saygı, kardeşlik, arkadaşlık ve dostluk bağlarını güçlendirici, vatan, millet, bayrak, sancak, şehit, gazi gibi milli değerler kazandırıcı yüce kavramların öğrencilerin zihinlerinde yer etmesine özen gösterilecektir. 6. Örf, adet ve geleneklerimizle milli değerlerimiz daima göz önünde tutulacak ve dinin milleti oluşturan önemli unsurlardan biri olduğu benimsenilecektir. 7. Ders konuları daima Atatürk İlkeleri ile bütünleştirilecektir. (MEB Tebliğler Dergisi, 20.10.1986, sayı: 2219, s. 401).

Ayrıca bu ilke ve amaçlardan başka Din ve Ahlak Bilgisi ders programlarında 'Atatürk'ün Dinimiz ve Laiklik İle İlgili Görüşleri' ünitesi yer almaktadır (MEB Tebliğler Dergisi, sayı: 2109, 29.03.1982, s. 155-157-159; MEB Tebliğler Dergisi, sayı: 2212, 30.06.1986, s.201; MEB Tebliğler Dergisi, sayı: 2356, MEB Tebliğler Dergisi, 13.04.1992, s. 220).

Bir bütün içinde değerlendirdiğimizde bu evrede zorunlu din dersleri ve laiklik bağlamında gelişen tartışmalarla zorunlu din dersleri; Tevhid-i Tedrisat'a ve milli birliğe aykırı olduğu gerekçesi ile eleştirilmiştir (Cebeci, 2005, s. 155-156). 1982 yılında Türkiye, zorunlu ahlak eğitimi uygulamalarından, zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi uygulamasına geçmiştir. Bu durumun Türkiye için ilk olmadığını söylemek mümkündür. Zira Cumhuriyetin ilk yıllarında her ne kadar zaman içinde farklı uygulamalara geçilmişse de Türkiye'nin zaten zorunlu din eğitimi tecrübesi mevcuttur (Duman, 1999, s. 130). 1982 Anayasası ile birlikte Türkiye için din eğitiminde bir canlanma olmuştur. 1982 öncesi dışlayıcı bir laiklik algısına sahip olan Türkiye 1982 sonrası, din gerçekliğini devletin dışına atmamış kendi kontrolü altında gelişmesine müsaade etmiştir. Bunlarla birlikte laiklik anlayışının değişmesine rağmen din eğitimi tartışmaları her dönemde ideolojik ve siyasî yönüyle ele alınmıştır. Bu tartışmalar da din eğitiminin nasıllığına ilişkin değil din eğitiminin laik bir ülkede devlet okullarında verilip verilemeyeceği boyutunda olmuştur. Din derslerinin zorunlu hale getirilmesi bu konjonktürde sosyal devlet anlayışının da katkısı ile tedrici olarak geliştiğini söylemek mümkündür.

2.4. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye'de Laiklik Anlayışının İlköğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması

Zorunlu din derslerinin, ilkokul 4. ve 5. sınıflarda haftada ikişer saat, ortaokul 1, 2 ve 3. sınıflarda haftada ikişer saat, lise ve dengi okulların 1, 2 ve 3. sınıflarında ise birer saat okutulması kabul edilmiştir (Duman, 1999, s. 143). Bu dönemin ilk programı olan 1982 Temel Eğitim Din ve Ahlak Bilgisi Programında genel olarak; İslam dininin akılcı, çağdaş, sürekli, canlı ve ilerleme isteyen yönü ön plana çıkarılmış, ünitelerde başkalarının inançlarına ve düşüncelerine saygı-hoşgörü, evrensel değerler, vatan, millet, bayrak, Atatürk gibi milli değerler vurgulanmıştır (Yürük, 2012, s. 117; Bilici, 2011, s. 238). Laik devlet yapısı göz önünde bulundurularak zorunlu din derslerinde vurgu İslam dini üzerine değil, genelde evrensel ahlak ilkeleri, özelde ise Türk gelenekleri üzerine kuruludur. Beyza Bilgin'in yorumuyla; zorunlu din dersi kararının hemen akabinde din dersleri, 1974-1975 yıllarında uygulanan ahlak dersi ile birleştirilmiş, mezhebi değil mezhepler-üstü çoğulcu bir kültür dersi olmasına özen gösterilmiştir (akt.: Öcal, 2008, s. 387-392, c. III). Bu anlamda 1982-1983 öğretim yılından itibaren

ren ilk ve orta dereceli okullarda zorunlu dersler arasında yer alan Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi derslerinde, din eğitimi değil din öğretimi yapılacağı vurgulanmıştır (Yürük, 2012, s. 112). Bu noktada gelen eleştirilere Kenan Evren’in yorumu ise “Eee din dersini niye koydunuz? Onu da izah edeyim. Bir kere din dersi değil ismi. Ahlak Bilgisi ve Din Kültürü dersi. Yani dinimiz hakkında, dinler hakkında, bu okullardan çıkan çocuklar bilgi sahibi olsunlar istedik... Ayrıca bir insan hiç olmazsa iki rekât namaz kılmasını bilmeli. Cenazeye gittiği zaman, cenaze namazını kılmasını bilmeli.” şeklinde olmuştur (akt.: Birand, Bilâ, Akar, 2005, s. 169). Öğretimi yapılan zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerine ilişkin amaç; İslam dinine ait temel bilgileri ve içinde yaşanan toplumun büyük çoğunluğunun mensup oldukları din hakkında bilgi ve kültür aktarımı olduğunu söylenebilir.

2.5. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Ortaöğretimde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması

Bu dönemde liselerde zorunlu Din ve Ahlak Öğretimi dersinin amacı; kişinin ve toplumun dine olan ihtiyacını, insan-Allah ilişkisini kavramak, genel anlamda din ve dinler hakkında bilgi vermek ve en temel olarak da millî birlik ve beraberliği sağlayıcı, sevgi, saygı, kardeşlik, arkadaşlık ve dostluk bağlarını güçlendirici, vatan, millet, şehit, gazi, bayrak, sancak gibi yüce kavramları anlamak ve benimsemek şeklinde sıralanmıştır (Bilgin, 1997, s. 67-69). 1982 zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi programında 1976 yılında var olan lise din bilgisi programına oranla, İslam dini ile ilgili bilişsel öğrenmelere daha fazla yer verilmiştir (Yürük, 2012, s. 118). Genel liselerde verilen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin durumu böyleyken İmam Hatip Liselerinde 1982-1996 yılları arasında nicel olarak bir artış söz konusu olmuştur. 1981 yılında, İmam Hatip Liselerinin sayısı 336 olup, 1983 yılında ise bu sayı 351’e ulaşmıştır. 1981-1982 eğitim öğretim yılında İmam Hatip Liselerine 19761 yeni kayıt yapılmıştır. 1983-1984 eğitim öğretim yılında ise bu rakam 20551’e ulaşmış ve toplam öğrenci sayısı da 72318’dir (MEB, 2010). Bu liselerin öğrenci sayılarının artışında, yatay bir genişleme tercih edilerek, şube sayılarının arttırılması da etken olmuştur (Günaydın, 2011, s. 187; Öcal, 2011, s. 275; Yılmaz, 2003, s. 161). Bu dönemde yeni açılmış olan 38 İmam-Hatip Lisesinin orta kısmından lise kısmına geçiş yasaklanarak İmam-Hatip Ortaokulu olarak bırakılmıştır (Öcal, 2011, s. 264-265). 1989-1990 eğitim döneminde İmam Hatip Liselerinin sayısı 369’a ulaşmıştır (MEB, 2010). İmam Hatip Liselerinin nicel artışında, bu liselerin eğitimini kültürel anlamda kendine yakın gören halkın eğitim noktasında din ağırlıklı bir eğitimi tercih etmiş olması en temel etkenlerden biridir (Çizelge 1).

Bu dönemde İmam-Hatip Okulları ile ilgili önemli bir adım olarak 18 Haziran 1983 tarihinde Milli Eğitim Temel Kanununda, 2842 sayılı kanunla 31. maddede değişiklik yapılması olmuştur. Söz konusu değişiklik; meslek lisesi mezunlarının yalnızca eğitimleri doğrultusunda bir fakülteye yerleşmeye hakları varken, “Lise ve dengi okulları bitirenler yükseköğretim kurumlarına girmek için aday olmaya hak kazanır. Hangi yükseköğretim kurumlarına, hangi programları bitirenlerin nasıl girecekleri, giriş şartları Millî Eğitim Bakanlığı ile işbirliği yapılarak Yükseköğretim Kurulu tarafından tespit edilir.” şekline getirilmiştir (Resmi Gazete, 18.06.1983, sayı: 18081, s. 6). Bu değişiklikte artık İmam Hatip Lisesi mezunlarına istedikleri fakülteye girebilme hakkı tanınmıştır (Korukçu, 2012, s. 190; Duman, 1999, s. 163; Peköz, 2009, s. 202-264). Din öğretimi ve İmam-Hatip Lisesi mezunlarına yönelik bu gelişmelerden yola çıkarak laiklik ve dinin bu dönemde artık çatışma içinde olmadığını ve dönemin laiklik algısının dışlayıcı laiklikten pasif laikliğe doğru evrildiğini söylemek mümkündür.

Zorunlu din derslerine geçişten kısa bir süre sonra İmam Hatip Liseleri ile ilgili önemli bir gelişme olarak 1985 yılında ilk Anadolu İmam-Hatip Lisesi'nin Almanya'daki işçilerin çocuklarının eğitimi için İstanbul Kartal'da Almanca eğitime başlaması olmuştur (Gökacı, 2005, s. 237; Öcal, 2011, s. 281-282; Korukçu, 2012, s. 191). İmam Hatip Liselerine yönelik talep artışında velilerin evlatlarını zamanın gerektirdiği ilimleri öğrenen ve aynı zamanda da İslamî değerleri de benimsemiş bireyler olarak yetişmesinin öncelendiğini söylenebilir. Bu zaman diliminde İmam Hatip Liselerinde yaşanan gelişmeler sayesinde bu liselerin eğitim sistemi içerisindeki statüleri önemli bir noktaya ulaşmıştır. Bu anlamda dönemin, İmam Hatip Liseleri ve genel eğitimde din öğretimi için parlak bir evre olmuştur.

Çizelge 1. İmam Hatip Liselerinde Gelişme Tablosu (1982-1996)

Yıl	Ok	Ye	Öğ-	Öğ-	Me
lar	ul	ni Kayıt	renci	retmen	zun
198	33	197	6979	8875	924
1-1982	6	61	3		0
198	34	196	7279	8424	109
2-1983	1	53	1		82
198	35	205	7231	10550	135

3-1984	1	51	8		72
198	37	243	8315	10975	138
4-1985	5	97	7		96
198	34	230	8756	11097	157
5-1986	1	28	0		27
198	34	231	8966	11510	159
6-1987	1	26	6		74
198	34	206	8797	11770	175
7-1988	1	19	2		74
198	35	241	8707	11777	172
8-1989	0	55	9		80
198	36	279	9252	12702	170
9-1990	5	23	7		60
199	37	299	1001	12426	183
0-1991	9	47	76		23
199	39	392	1190	13113	206
1-1992	0	36	86		58
199	39	478	1420	13776	268
2-1993	0	04	97		93
199	39	539	1623	14891	489
3-1994	1	74	53		87
199	39	598	1714	15731	418
4-1995	4	84	39		37
199	43	667	1888	17377	484
5-1996	4	88	96		80

Kaynak: MEB, 2010, s. 12

1982-1995 yılları arasında din eğitime yönelik olumlu gelişmeler İmam Hatip Liselerine de yansımıştır. Bu durumu çizelge 1’de açıkça görmek mümkündür.

2.6. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yüksek Din Öğretimi Uygulamalarına Yansıması

1982-1995 yılları arasında din eğitimi veren yükseköğretim kurumlarını; Yüksek İslam Enstitüleri, İslamî İlimler Fakültesi-İlahiyat Fakülteleri, İlahiyat Meslek Yüksek Okulları başlıkları altında toplamak mümkündür. 1981’de çıkarılan 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile pek çok kurumda olduğu gibi üniversitelerde de; akademik, kurumsal ve idari yönden yeniden yapılanma sürecine girilmiş ve üniversiteleri düzenlemek amacıyla Yükseköğretim Kurulu (YÖK) kurulmuştur. Bu bağlamda Yüksek İslam Enstitüleri ile İslamî İlimler Fakültesi; 20 Temmuz 1982 tarihinde çıkarılan 41 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile ilk başta Erzurum Yüksek İslam Enstitüsü ve Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi olmak üzere diğer Yüksek İslam Enstitüleri de birleşerek bulundukları illerdeki üniversitelere bağlanmıştır. İlahiyat Fakülteleri olarak hizmet vermeye devam eden bu kurumların eğitim-öğretim yılı da 5 yıldan 4 yıla indirilmiştir. Ancak o dönemde genel lise mezunları da bu birimlere alındığı için programa uyum sağlamaları amacıyla, öğretim yılının başında yapılan seviye tespit sınavında başarılı olamayan öğrenciler için 1+4 şeklinde hazırlık sınıfı eklenmiştir (Resmi Gazete, 20.07.1982, sayı 17160). 1982’de yüksek din öğretiminde, standardın yakalanması amacı ile bu fakültelere tek bir eğitim öğretim programı getirilerek aynı çatı altında toplanmıştır. Laik anlayış ve Tevhid-i Tedrisatla şekillenen İlahiyat Fakülteleri, 15 Haziran 1989 tarihinde kabul edilen 358 sayılı yasa ile öğretmen ve eğitim uzmanı yetiştiren yüksek öğrenim kurumlarına dâhil edilmişlerdir (akt.: Subaşı, 2005, s. 44; Gökaçtı, 2005, s. 270).

Din öğretimi, İmam Hatip Liselerinde yaşanan gelişmelerin yanında YÖK’ün kuruluşu İlahiyat Fakültelerinin tekrar düzenlenmesini de gerekli kılmış ve yüksek din öğretiminde de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu çerçevede; 21-22 Ekim 1987 tarihlerinde Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde “Yüksek Öğretimde Din Bilimleri Öğretimi Sempozyumu” düzenlenerek İlahiyat Fakültelerinin eğitiminin niteliği ve sorunları ele alınmıştır (Cebeci, 2005, s. 198). Düzenlenen bu sempozyumun yüksek din öğretimi kurumlarının şekillenmesinde etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.

29 Aralık 1988 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı ve Yükseköğretim Kurulu ortak kararı ile beş İlahiyat Fakültesine bağlı olarak, iki yıllık eğitimden müteşekkil İlahiyat Meslek Yüksek Okulları kurulmuştur. Bu programı hazırlayanların temel amacı; din görevlisi olarak çalışan ve İmam Hatip Lisesi mezunu

eğitim düzeyinde olan Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin, mesleki ve entelektüel kalitesini yükseltmek olmuştur. Buradan mezun olanlar ilk ve orta dereceli okullara Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri vermek üzere öğretmen olarak da atanmışlardır (Aydın, 2011, s. 293; Öcal, 2008, s. 49-50; Cebeci, 2005, s. 200-201). Zorunlu din dersleri ile ortaya çıkan öğretmen ihtiyacı paralelinde İlahiyat Fakültelerinin sayısında 1990 yılında yeni kurulan üniversitelerle birlikte, artış görülmüştür (Gökaçtı, 2005, s. 269). İlahiyat fakültelerinin şekillendiği 1991-1992 döneminde akademik yapıda değişikliğe gidilmiş; Temel İslami Bilimler Bölümü, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslam Tarihi ve Sanatları bölümleri oluşturulmuştur (Gökaçtı, 2005, s. 270).

İlk ve ortaöğretimde yürürlüğe konulan zorunlu din dersleri paralelinde yaşanan gelişmeler din öğretiminin farklı boyutlarını da etkilemiş ve din öğretiminin bütün alanlarında bir canlanma yaşanmıştır. Bu canlanmaya en önemli zemini ise dönemin laiklik anlayışı hazırlamıştır. Bu anlamda dışlayıcı laiklikten pasif laikliğe geçişin somut delillerini 1982-1995 yılları arasında din eğitimi alanında yaşanan gelişmeler teşkil etmektedir.

2.7. 1982-1995 Yılları Arasında Türkiye’de Laiklik Anlayışının Yaygın Din Eğitiminde Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması (Kur’an Kursları)

Yaygın din eğitiminin resmî temsilcisi olan Diyanet İşleri Başkanlığına, 1961 Anayasası’nda, bir Anayasa kurumu olarak genel idare içinde yer verilmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluş ve Görevleri; 22 Haziran 1965 tarihinde, 633 sayılı kanunla yeniden şu şekilde tanımlanmıştır;

1. İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek.
2. İbadet yerlerini yönetmek.
3. Din konusunda toplumu aydınlatmak ile yükümlüdür (Resmi Gazete, 02.07.1965, sayı 12038).

Bu maddeler ile birlikte belirtilen görevler yerine getirilirken uyulması gerek kıstaslar düzenlemiş ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinme, vazifesi de Diyanet İşleri Başkanlığı’na verilmiştir (Han ve Kaplan, 2013, s. 40). Ayrıca Anayasa’nın 136. maddesinde Diyanet İşleri Başkanlığıyla ilgili olarak “laiklik ilkesi doğrultusunda görevlerini yerine getireceği” vurgulanmıştır (Turan, 2013, s. 181).

2 Haziran 1980 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından, teşkilatta yayımlanan genelge ve 16 Kasım 1990 tarihli 20697 sayılı Resmi Gazetede de

belirtildiği üzere; camilerde din görevlilerince herkese yönelik Kur'an-ı Kerim ve dinî bilgiler kurslarının düzenlenmesi, zorunlu hale getirilmiştir (s. 21-22). Bu durum için belirtilen gerekçe ise 12 Eylül 1980 hareketinden sonra Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olmayan kurslar laik rejim aleyhinde eğitim yapması gösterilerek bu kurumlar kapatılmış ve meydana gelen boşluk akşam ve yaz Kur'an kursları ile giderilmeye çalışılmıştır (Mert, 1981, s. 41-42).

16 Kasım 1990 Tarihli Resmi Gazetede yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an Kursları Yönetmeliğine göre; Kur'an kurslarının denetimi Diyanet İşleri Başkanlığının sorumluluğunda bırakılmış ve kurslar, okul statüsüne yakın bir konuma getirilmiştir (Milli Eğitim Temel Kanunu, 3. Bölüm; Resmi Gazete, 16 Kasım 1990, sayı: 20697, s. 20-26). 1990'lı yıllarda Kur'an kurslarının bu statüsünden dolayı daha düzenli ve sistematik bir eğitime geçtiğini söylemek mümkündür. 16 Kasım 1990 tarihinde 20697 sayılı Resmi Gazetede ilan edilen hükümler kapsamında ilgili yönetmelik yenilenmiş ve bu dönemde hizmet veren Kur'an kursları şu şekilde sınıflandırılmıştır:

1. Yüzünden okuma eğitimi verilen uzun süreli Kur'an kursları.
2. Hafızlık eğitimi verilen Kur'an kursları.
3. Yaz Kur'an kursları (s. 20-26).

Bu evre için yaygın eğitim kurumlarının en önemli birimi yaz Kur'an kurslarıdır denilebilir. Bu kurslara devam edebilme şartı olarak; bu dönemde en az ilkokul mezunu olma şartı veya zorunlu eğitim zamanını aşmış yetişkinler için de Türkçe karakterlerle okur-yazar olduğunu belgelemek zorunluluğu getirilmiştir (Duman, 1999, s. 187-188). Bu dönemde Kur'an kurslarında eğitim alan kişiler Kur'anî bilgi haricinde bir belge edinme hakkına sahip olamamışlardır ayrıca bu dönemde yaz kursları için bitirme sınavı yapılmamış ve belge edinme hakkı da verilmemiştir (Başkurt, 2013, s. 127). Ancak 1995 Şubatında, yönetmelikte yapılan değişiklik; üç yıl süreli kurslara devam edenlere ders seçme hakkı getirilmiş ve ortaokul düzeyinde okul bitirmeleri sağlanmıştır (Duman, 1999, s. 188).

SONUÇ

Bu makalede zorunlu din derslerinin laiklik kavramı çerçevesinde yaşanan tartışmalarda nasıl gerçekleştiği ele alınmıştır. Laiklik Türkiye'de algısı dönem döneme değişen bir olgudur. 1982 yılında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin zorunlu hale getirilmesi de bu algı değişimi paralelinde gerçekleşmiştir. Burada vurgu laikliğin bu değişkenliğine ve bu bağlamda din eğitimi uygulamalarına nasıl yansdığına yöneliktir. Türkiye'de laiklik anlayışı ve din

eğitimi uygulamaları arasında anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Bu anlamda dışlayıcı laiklik anlayışının benimsendiği dönemlerde din eğitimi uygulamalarında kısıtlanma, azalma söz konusu iken pasif laiklik anlayışının hâkim olduğu dönemlerde ise din eğitimi uygulamalarında artış söz konusudur. Bu anlamda zorunlu din eğitimi uygulaması Türkiye’nin dışlayıcı laiklik anlayışından pasif bir laiklik anlayışını benimsediğinin bir nişanesi olmuştur diyebiliriz.

1982 sonrası din eğitiminde, dönemin evrilen laiklik anlayışı paralelinde devlet, din eğitiminde teşvik edici olmuştur. Bu noktada din eğitimine yönelik tartışmalar laik ülkede din öğretiminin yapılıp yapılamayacağına yönelik gelişmiştir. 1982 yılında laikliğin, önceki halinden farklı bir yoruma kavuşması ve bu bağlamda din eğitiminin zorunlu hale gelmesi sebebiyle 1982 yılı laiklik ve din eğitimi için kırılma noktasıdır. Bu kırılma ile birlikte din eğitimi ihtiyacı doğrultusunda adımlar atılarak dinde sahih bilginin öğretimi, bilimsel temeller üzerine kurulan eğitim sistemine dâhil edilmiştir. Bu zorunluluk evresinde; 1982, 1988, 1992 yıllarında büyük farklılık arz etmemekle beraber din öğretimi programında değişiklikler yapılmıştır.

Laiklik tartışmaları bağlamında ele aldığımız 1982-1995 yılları arasında yaşanan din eğitimi uygulamalarına ilişkin yaklaşımlar, sahip olunan eğitim felsefesi ile doğrudan ilgilidir. Eğitim felsefesini belirleyen de eğitimin temelini oluşturan “Ne öğretmeliyiz, nasıl bir birey istiyoruz?” sorularına verilen cevaplardır. Türk eğitim sisteminin felsefesinde yer alan laiklik anlayışı din eğitimi uygulamalarında temel etken olmuş bu bağlamda değişen laiklik algısı ile din eğitimine ilişkin uygulamalarda da dönem dönem değişiklik gözlenmiştir.

KAYNAKÇA

45. HÜKÜMET PROGRAMI, erişim adresi:
<http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP45.htm>
- ÂDEM, M. (2008), *Çağdaş Üniversite mi Medrese mi*, Phoenix Yayınları, Ankara.
- AKIN, A. (2011), *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi*, İstanbul: Ensar Yayınları.
- AYDIN, M. Z. (2007), “Okulda Din Dersi Tartışmaları (Türkiye’de Din Dersinin Tarihi, Teorik Yapısı ve Bazı Ülkelerle Karşılaştırılması)”, CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: XII/2, Sivas 2007, ss.5-71.
- AYDIN, M. (1981), “Eğitim Açısından Din ve Ahlak İlişkisi”, Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- AYHAN, H. (2000), “Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimine Genel Bir Bakış: Atatürk’ün İslam Dini ve Din Eğitimi Hakkındaki Görüşleri”, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi

- 18, 5-27. Erişim Adresi: http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/D00072/2000_18/2000_18_HALISA.pdf
- AYHAN, H. (2014), *Türkiye’de Din Eğitimi*, İstanbul: DEM Yayınları, 3. Baskı.
- BAŞKURT, İ. (2013), *Din Eğitimi Açısından Kur’an Öğretimi ve Yaz Kur’an Kursları*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- BARBIER, M. (2005), “Pour Une Définition de la Laïcité Française”, *Le Débat*, n. 134, mars-avril.
- BAUBÉROT, J. (2008), *Dünyada Laiklik* (çev. Ertuğrul Cenk GÜRCAN), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- BERKES, N. (1997), *Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul: Adam Yayınları.
- BERKES, N. (2002), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BİLGİN, B. (2005), “T.C. Devletinin Din Politikaları: Din Eğitimi”, *Din Öğretimi Kurultayı*, İnönü Üniversitesi 7-9 Nisan Malatya, s.87-107.
- BİLGİN, B. ve SELÇUK, M. (1997), *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, Ankara: Gün Yayıncılık.
- BİRAND, M. A., BİLA H. ve AKAR R. (2005), *12 Eylül Türkiye’nin Miladı*, İstanbul, Doğan Kitap.
- BOLAY, H. (1981), “Din Eğitiminin Şumulu”, Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- CEBECİ, S. (2005), *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- DAVISON, A. (2006), *Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik* (çev. Tuncay BİRKAN), İstanbul: İletişim Yayınları.
- DUMAN, D. (1999), *Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık*, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- ERDOĞAN, M. (2000), “1982 Anayasasında Din Özgürlüğü”, *Liberal Düşünce*, Sayı: 18, Bahar 2000, Ankara, ss. 109-117.
- ERDOĞAN, M. (2000), *Demokrasi Laiklik Resmi İdeoloji*, Ankara: Liberte Yayınları.
- GENCER, B. (2000), “Türkiye’de Laikliğin Tarihi Dinamikleri”, *Toplum ve Bilim*, Bahar, S. 84, s. 151-171.
- GÖKAÇTI, M. A. (2005), *Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- GÖLE, N. (2000), “La Laïcité, l’espace Public et Le défi Islamiste en Turquie, Confluences Méditerranée - N° 33 PRINTEMPS. Erişim Adresi: <http://www.confluences-mediterranee.com/La-laicite-l-espace-public-et-le>
- GÖLE, N. (2012), *Seküler ve Dinsel: Aşman Sınırlar*, İstanbul: Metis Yayınları.
- GÖZLER, K. (2010), “1982 Anayasasına Göre Din Eğitim ve Öğretimi”, Ankara, Adalet Yayınevi, s.317-334. Erişim Tarihi: 05.04.2014. Erişim adresi: <http://www.anayasa.gen.tr/din-egitimi.htm>

- GÜNAYDIN, M. (2011), “Zorunlu Din Öğretimi Meselesine Yaklaşımlar: Tarihi Sürece Bakış ve Değerlendirmeler” KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, yıl: 9, sayı: 17, Ocak-Haziran.
- HANİOĞLU, M. Ş. (2013), “Kemalizm’in Tarihi Kökenleri”, (çev. Hande Tatoğlu) Ahmet T. Kuru ve Alfred Stepan (der.), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1.baskı, s. 31-57.
- KARA, İ. (2012), *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KORUKÇU, Â. (2012), “İmam Hatip Liseleri” *Din Eğitimi El Kitabı*, (ed. Recai DOĞAN & Remziye EGE) Ankara: Grafiker Yayınları 1. Baskı.
- KÖSE, A. (2007), “Müzakereler”, *Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi*, (ed. İlyas Çelebi), İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 65-79.
- KURU, A (2011), *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*, (çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- LEWIS, B. (2011), *İslam’ın Siyasal Söylemi*, (çev. Ünsal Oskay), Ankara: Phoenix Yayınları, 2. Baskı.
- MARCOU, J. (2000), “La Laïcité en Turquie: Une Vieille Idée Moderne”, *Confluences Méditerranée*, N° 33 Printemps.
- MEB, İlköğretim ve Eğitim Kanunu, no: 222, Yayımlandığı Resmi Gazete: 12.01.1961, Sayı: 10705, Erişim Tarihi: 29.04.2014, Erişim Adresi: <http://mevzuat.meb.gov.tr/html/24.html>
- MEB, Talim Terbiye Heyeti, Tarih: 25 Kasım 1948, Sayı: 232.
- MEB, Talim Terbiye Kurulu Kararı, Tarih: 21 Eylül 1967, Sayı: 343.
- MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: 14 Nisan 1992, Sayı: 220.
- MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: 17 Eylül 1956, Sayı: 921.
- MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: 20 Ekim 1986, Sayı: 2219.
- MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: 29 Mart 1982, Sayı: 2109.
- MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: 29 Nisan 1982, Sayı: 155.
- MEB, Tebliğler Dergisi, Tarih: 30 Ekim 1986, Sayı: 2212.
- MERT, H. (1981), “Yaygın Eğitimde Din Eğitimi”, Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- MEŞECİ GIORGETTI, F., BATIR, B. (2008), “İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı Döneminde Eğitim Politikaları”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 7(13-14), 27-55.
- MORTAŞ, S.(2011), “Lâiklik, Din-Vicdan Özgürlüğü ve Eğitim Hakkı Açısından Türkiye’de Zorunlu Din Eğitimi”, *Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi*, Sayı: 108, Şubat 2011.
- ÖCAL, M. (2007), *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- ÖCAL, M. (2008), "Türkiye’de Din Eğitim Tarihi Literatürü", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, cilt 6, sayı 12, 399-430.
- ÖCAL, M. (2008), *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dini Hayat*, cilt: I, II, III, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- ÖCAL, M. (2011), *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*, İstanbul, Düşünce Kitabevi Yayınları.
- SUBAŞI, N. (2005), *Ara Dönem Din Politikaları*, İstanbul: Küre Yayınları.
- ŞİMŞEK, E. (2013), "Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi ve Öğretimine Geri Dönüş Süreci (1946-1960)", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 49, s. 391-414.
- Talip Küçükcan söyleşi için erişim adresi:
<http://www.ensar.tv/kategori.php?CADid=48&ACADid=4748&id=364>
- TÜRKİYE DIYANET VAKFI (TDV) (2009), Okulda Din Eğitimi ve Öğretimi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi İle İlgili Durum Değerlendirmesi Çalıştayı, Ankara 14-15 Şubat 2009, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- XV. MİLLÎ EĞİTİM ŞÛRASI (1996), erişim adresi:
http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2012_06/06021410_15_sura.pdf
- YÜRÜK, T. (2005), Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Laiklik Çerçevesinde Din Eğitimi, Çukurova Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi.
- YÜRÜK, T. (2012), "İlk ve Ortaöğretimde Din Öğretimi: Din Dersleri" *Din Eğitimi El Kitabı*, (ed. Recai DOĞAN & Remziye EGE) Ankara: Grafiker Yayınları 1. Baskı.
- ZENGİN, Z. S. (2011b), *Medreseden Darülfünuna, Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.